

Az orosz büntetőpolitika és börtönügy főbb irányjai 1497-1960 között

ANDRÉKÓ Zsolt,¹ FORGÁCS Judit²

„Historia est magistra vitae”, a történelem az élet tanítómestere, szól a régi római szállóige. Ha alaposabban megvizsgáljuk, hogy e szavak mögött milyen társadalmi törvényszerűségek húzódnak meg, óhatatlanul szembesülünk azzal, hogy azok az elvek, megoldások, amelyek a történelem folyamán felbukkantak, karakterükben nem változtak. Éppen ezért hiba, ha ezt figyelmen kívül hagyva bármely hatalom ezeket előveszi, leporolja, és az aktuálpolitikának megfelelően értelmezve pozitív tartalommal próbálja interpretálni. Az orosz büntetőpolitika alakulása bőséggel szolgáltat erre példát, amelyek közül néhány jellemző időszak kodifikációs eseményeinek tükrében mutatjuk be a nem megfelelő dogmatikai alapokra épülő jogrendszer deformálódását.

Kulcsszavak: orosz büntetőpolitika, orosz börtönügy, pönológia, Gulag, nevelés

A cári orosz büntetőpolitika

Szgyebnyik

Az orosz büntetőpolitika történelmének fejlődését tekintve egymásra épülő, a korábbi idők szellemiségéből táplálkozó, több évszázadot átölelő história. A 15. századi cári Oroszország a mongolok és a tatárok kiűzését követően három korábbi független orosz állam egyesüléséből alakult meg, önmagát a politikai térképen új nagyhatalomként definiálva. III. Iván, az első orosz cár a fiatal ország identitását így fogalmazta meg: Moszkva immár harmadik Rómaként szerepel a politikai palettán, a világ nagyhatalmai közé érkezve a Római és a Bizánci Birodalom méltó utódja. Ennek megfelelően az új birodalmi szemlélet megkövetelte a centralizált, militáris alapokon nyugvó vezetést, illetve a társadalom és a politika fejlődését.

A szellemi és politikai előretörés gyakorlatilag magával hozta az írásos törvénykezés megszületését Oroszországban. III. Iván orosz cár nevéhez fűződik az első

¹ Bv. hadnagy, reintegrációs tiszt, Fővárosi Büntetés-végrehajtási Intézet, e-mail: andreko_zsolt_gabor@hotmail.com

² Bv. alezredes, tanársegéd, Nemzeti Közszerológiai Egyetem Rendészettudományi Kar Büntetés-végrehajtási Tanszék, e-mail: foragacs.judit@uni-nke.hu

írott orosz jogi aktus, az úgynevezett „Szugyebnyik”,³ amely az állami törvények gyűjteményét foglalta egy könyvbe. Az évszázados írás ma már Oroszország egyik legrangosabb történelmi jelentőségű szellemi termékének minősül, nyelvzetének megértésén nyelvészek csoportja, jogi aspektusait tekintve pedig jogászok csoportja dolgozott, hogy érthető, fejezetekre bontott, tagolt műként a mindenkori orosz törvénykezés szellemi eredetének mementójaként szolgálhasson. A cár közvetlen alárendeltségébe tartoztak a városokban a büntetőjogi kérdésekben ítélkezési jogkörrel felhatalmazott kormányzók. Szinte korlátlan hatalommal ruházta fel a kormányzókat és a bírakat, így biztosítva azt a látszatot, hogy a cár mindenhol ott van és mindenent lát.⁴

A Szugyebnyik 1497. évi életbelépésétől a következő néhány évszázadon keresztül hatályban volt. Meghatározta a bűncselekmény fogalmát „kovarnij posztupok”-ként, azaz „kicsapós tettek”,⁵ amely a fennálló rendszer és az igazságszolgáltatás ellen irányult. Ezt a definíciót a későbbiekben pontosították a *Russzkaja Pravda*-ban:⁶ egy személy vagy egyes személyek csoportjának megkárosításaként határozva meg a bűncselekmény fogalmát. A bűncselekményeket négy fő kategóriába sorolták: 1. állam elleni bűncselekmények (lázasadás, összeesküvés, felségárulás); 2. személy elleni bűncselekmények (gyilkosság, emberrablás); 3. vagyon elleni bűncselekmények (rablás, lopás); 4. igazságszolgáltatás elleni bűncselekmények. E cselekményekre rektorzióként két fő büntetéstípus létezett: a halálbüntetés és a testi fenytések.⁷ A korszakra jellemző volt, hogy a szabadságvesztés mint büntetési forma ismeretlen volt, a fogva tartás csak az ítélet végrehajtásáig tarthatott, így nem meglepő, hogy akkoriban a cári igazságszolgáltatás nem rendelkezett megfelelő börtönrendszerrel.

Az Orosz Birodalom büntetőjogának fejlődése

Az orosz állam terjeszkedése magával hozta az államapparátus fejlesztésének szükségességét. I. Nagy Péter orosz cár⁸ volt az első uralkodó a Szugyebnyik megjelenését követően, aki a jogrendszer megreformálását sürgette. Uralkodásának ideje alatt az ország mérete rendkívüli módon megnövekedett, az orosz állam hivatalos elnevezése Orosz Birodalomra változott.⁹ Az uralkodó legfőbb törekvései között szerepelt, hogy birodalmát hasonlatossá tegye a nyugati típusú monarchiákhoz, ezért az orosz

³ 1497-ben vezették be először, az elnevezés az orosz „Szud”, magyarul „bíró” szóból ered. A „Szugyebnyik” magyar megfelelőjének leginkább a „bíráskodás” vagy a „törvénykezés” szót tekinthetjük.

⁴ PLIGUZOV 2000: 157.

⁵ BENCIANOV 1998: 12.

⁶ A *Russzkaja Pravda* az orosz állam hivatalos lapja volt, amelyben az újonnan bevezetett törvényeket, jogszabályokat ismertették az emberekkel. Funkcióját tekintve hasonló szerepet töltött be, mint hazánkban a *Magyar Közlöny*.

⁷ A testi fenytések nemcsak a verést, de a test csonkítását is jelentették, mint például a nyelv kivágása.

⁸ Uralkodott: 1682–1721.

⁹ SUBINSZKIJ 1908: 46.

jogrendszert a svéd modell¹⁰ mintájára alakították át. A reformok végrehajtását büntetőjogi szempontból az inkoherenca jellemezte, amelyről a korszakban született egymással ellentmondásos törvények, jogszabályok árulkodnak.¹¹

A modernizáció valós eredményei később, II. Katalin cárnő¹² regnálásának idején értek célt, aki a jogi képzettséggel rendelkező szakembergárda hiányának tulajdonította azt, hogy nagyobb fejlesztések esetén is a régi gyakorlat maradt domináns. A probléma kezelése érdekében vezette be a Moszkvai Egyetemen a jogi képzést, amely ekkor a birodalomban egyedülállónak számított.¹³ II. Katalin elképzeléseiben nem talált követőkre, ezért a szláv társadalom nem értékelte megfelelőképpen a tudományos területek fejlesztését. A következő cár, I. Pál¹⁴ egyértelműen kinyilvánította, hogy puhánynak tartja azokat az intézkedéseket, amelyek a haderő helyett más „haszontalan” területeket helyeznek előtérbe.¹⁵

A kodifikáció

Az orosz büntetőjog kodifikációjára végül I. Sándor cár¹⁶ és I. Miklós cár¹⁷ uralkodásának idején kerülhetett sor. A hosszú, 1830-tól 1836-ig tartó folyamat eredményeként megszületett a *Szvoyg Zakon Rosszijszkoj Imperii*, magyarul *Az Orosz Birodalom törvénykönyve* elnevezésű, három kötetből álló törvényt, amely tartalmazott minden 1649-től bevezetett és érvényben lévő jogszabályt.¹⁸ A kodifikáció a későbbiek során iránytűként szolgált a megszünt birodalom nemzeteihez kötődő büntetőjogi rendszerek további fejlődéséhez. A cári büntetés-végrehajtás ekkor kifejezetten a megtorlást szolgálta, amelyet a szigorú végrehajtási rend és a kényszermunka rendszere garantált. Bár a „Börtönökét Gyámolító Társaság” segítő tevékenységét 1819-ben I. Sándor orosz cár is megerősítette,¹⁹ mégis a szabadságvesztés ebben az időszakban vállaltan a fizikai megsemmisítés eszköze volt. A korabeli szakirodalom deklarált célként említi, hogy a rendszer az elítélt számára megalázó és fizikai fájdalmat okozó tevékenységekkel gyakoroljon elrettentő hatást: „A büntetés-végrehajtás rendjének olyan elrettentőnek kell lennie, hogy a legutolsó proletár is többre becsülje az éhezéssel és fázással teli szabad életet, mint a börtön melegét és biztonságát.”²⁰

¹⁰ A svéd modell szerint az állam központi irányítás alá került, és az irányítást várkörzetek segítették. A király a várkörzetekre építette fegyveres hatalmát, és a várkörzetek vezető tisztségviselői a király képviselői lehettek. Ezzel az uralkodó és a nemesek hatalmi pozíciója egyaránt megerősödött.

¹¹ SUBINSZKIJ 1908: 51.

¹² Uralkodott: 1762–1796.

¹³ TOMISZOV 2015: 241–243.

¹⁴ Uralkodott: 1754–1801.

¹⁵ TOMISZOV 2015: 251.

¹⁶ Uralkodott: 1803–1825.

¹⁷ Uralkodott: 1825–1855.

¹⁸ ALEKSZEJEVICS BLINOV 1914: 197.

¹⁹ GYETKOV 2007: 47.

²⁰ BALOGH–HORVÁTH 1983: 106.

A 19. század végére a birodalom elérte a – földrajzi értelemben vett – valaha ismert legnagyobb kiterjedését, így az orosz befolyás három kontinensen lehetett jelen, ezért a belső rend fenntartása megkövetelte a folyamatos fejlesztést. II. Sándor cár²¹ trónra lépését követően megkezdődhetett a korábbi feudális büntetőjogi rendszer átalakítása. A tulajdonjog elismeréséhez társult a tulajdonjog védelmének gondolata, az elkövetett bűncselekmények megfelelő és egységes megítélésének igénye a nemesség részéről, ezért a kormányzók és a vidéki képzetlen büntetőjogi bírák helyébe a cár jogi egyetemet végzett bírókat és ügyészeket rendelt, akik a hatályos büntetőjogot alkalmazták a birodalom minden területén.²² Ezzel gyakorlatilag visszaszorította a bírói visszaélések okozta embertelen büntetések tömeges alkalmazását, és hadat üzent az állami korrupciónak. Az orosz jogtörténet fordulópontjának tekinthető az 1864-es év, hiszen ettől kezdődően az 1917-es októberi forradalomig a jogrendszer folyamatosan formálódott, így voltaképpen hátat fordított középkori természetének. A halálbüntetések és a testcsonkító büntetések száma visszaszorult, és elterjedtebbé vált a szabadságvesztés mint büntetés alkalmazásának gyakorlata. E korszakban a büntetés-végrehajtás legfontosabb feladatául a fogvatartottak morális megjavítását tűzték ki. Ezt a célt az állandó felügyelettel, a bűncselekmény alapján történő differenciált elhelyezéssel, a hasznos elfoglaltsággal, a keresztény elvekre és erkölcsre való neveléssel, illetve az ellenszegülő és fegyelmetlen fogvatartottak elkülönítésével kívánták megvalósítani. 1864-re az orosz büntetőjog javarészt a francia és az angol büntetési rendszer legfontosabb elemeit illesztette bele saját jogrendszerébe, így a korszak szabadságvesztésre vonatkozó elvei tekintében modernnek minősült. Az 1877-től 1879-ig tartó börtönreformok végrehajtásával a fogvatartottak személyiségének átformálására alkalmazott eszközök sokat fejlődtek. Előtérbe került a munkáltatás és a képzések biztosítása, illetve a fogvatartott börtönben tanúsított viselkedéséhez mérten a jutalmazás és a fenytetés alkalmazásán alapuló javító-nevelő munka.²³ Az elítéltek nevelésének egyik legfontosabb formája, a munkáltatás, az úgynevezett cári katorga²⁴ táborokban történt. A táborokban dolgozó fogvatartottak létszáma a 20. század elejére 50 ezer főre duzzadt, így ezt az időszakot nevezhetjük a katorgatáborok „fénykorának”.²⁵ Minden bizonynyal, ha nem törte volna meg a szocialista forradalom az évszázadokon át tartó cári uralmat, a katorgatáborok rendszere jelentős mértékben fejlődhetett volna tovább, azonban az embertömegek elégedetlensége okozta forradalom és az államforma átalakítása az országot más irányba vitte, így a katorgatáborokról ma már inkább a Gulag előzményeként beszélhetünk. Az 1903. évi büntető törvénykönyv hatálybalépésével már differenciált büntetés-végrehajtási intézményrendszerrel volt szó, amely magában foglalta a polgári, a katonai és a haditengerészeti végrehajtást egya-

²¹ Uralkodott: 1855–1881.

²² ALEKSZEJEVICS BLINOV 1914: 221.

²³ ALEKSZEJEVICS BLINOV 1914: 224.

²⁴ A katorga szó a görög eredetű *katargon* szóból ered, jelentése gálya vagy munka.

²⁵ BÁRDONICSEK 2019: 25–26.

ránt. A büntető törvénykönyv büntetési rendszere ismerte a halálbüntetést, a kényszer munkát,²⁶ a száműzetést, a fegyházat, a börtönt,²⁷ a várbörtönt,²⁸ az elzárást és egyéb mellékbüntetések. A századforduló környékén évente 2 millió elítélt fordult meg a szabadságelvonásra létesült intézményekben.²⁹

A szovjet szocialista börtönügy kezdetei

A proletárforradalom az élet minden színterén jelentős változásokat hozott. Félresöpörve az úgynevezett burzsoá jogtudományokat, a polgári jogászok „reakciós népsége” helyett, kezdetben írott jog nélkül a felfegyverzett nép bíraskodott. Az új rend kialakulásának kezdetén a marxizmus klasszikusai elnagyoltan vázolták fel a végrehajtás jogintézményeit. Milyenné vált az új rend büntetőpolitikája? „Elsődleges a hatalom, másodlagos a büntetőjog; eljárásainak kötött rendje tompa fegyver a nyílt osztályharcban.”³⁰ A szovjet igazságszolgáltatás kidolgozott törvények és eljárási szabályok nélkül működő népbíróságai a lenini alapértékek mentén kívánták működtetni, ebbéli szándékáról Lenin³¹ a következőképpen vallott: „Megtisztítottuk az utat a valódi népbíróságok számára és nem is annyira a megtorlás erejével, mint inkább a tömegek példamutatásával, a dolgozók tiszteletével, formalitások nélkül, a bíróságot mint a kizsákmányolás eszközét a szocialista társadalom szilárd alapjain a nevelés eszközévé tettük.”³² A bűnözés természetét szintén sajátos „lenini” nézőpontból³³ közelítették meg. Hitték, hogy az osztálytársadalom felszámolásával a vagyoni különbségeken alapuló bűnözés örökre eltűnik majd, és az esetileg jelentkező kihágásokat a társadalom erre létrehozott állami apparátus nélkül is el tudja majd hárítani. „Mivel a társadalmi együttélés szabályainak megsértésében álló kihágások eredendő társadalmi oka a tömegek kizsákmányolása, nyomora és szegénysége, e fő ok kiküszöbölésével a kihágások is elhalnak majd.”³⁴ Ebből következően vallották – később határozatban is leszögezték³⁵ –, a bűnözés az osztálytársadalom termékeként csak társadalmi eredetű lehet, a továbbiakban ebből az alapvetésből táplálkozott a bűnözés elleni koncepció is, amelynek lényege a bűnözés társadalmi szintű megelőzése volt. A szovjet vezetés tudatában volt annak, hogy mindez nem természetesen létrejövő folyamatok eredményeként alakul majd ki, nem nélkülözheti az állami kényszert, az erőszakot, a büntetőjogi repressziót, Lenint idézve: „A forradalom ellenségeit azokkal az eszközökkel kell elnyomni, amelyeket ők alkal-

²⁶ A birodalom távol-keleti részein működtetett telepek.

²⁷ Súlyosnak minősített bűncselekmények elkövetőinek.

²⁸ Politikai elítéltek fogva tartására hozták létre.

²⁹ BALOGH–HORVÁTH 1983: 106.

³⁰ KABÓDI–MEZEY 1988: 41.

³¹ Vlagyimir Iljics Uljanov, mozgalmi nevén Lenin (1870–1924).

³² FEOFANOV 1987: 113.

³³ Lenin fogalmazta ezt meg *Állam és forradalom* című (1917) művében.

³⁴ BALOGH–HORVÁTH 1983: 108.

³⁵ Az 1919-es büntetőjogi vezérelvekben szerepel ez a megállapítás.

maztak a proletáriátus ellen – más eszközök nincsenek!”³⁶ A lenini büntetőpolitikai koncepció újszerűsége abban nyilvánult meg, hogy az állami erőszak alkalmazása nem pusztán a megtorlásra irányult, hanem a bűnözés megelőzését is szolgálta, célja elsődlegesen a társadalmi rend védelme volt.

1917. november 7-ét követően a Lenin vezette Szovjet-Oroszország kilépett a háborúból, és a proletárdiktatúra bevezetésével párhuzamosan kirobbanó hároméves polgárháborúban tovább folytatta belső harcait. Ennek következtében már korán világhosszá vált, hogy a börtönökre igen nagy szükség van: Lenin 1917 végén a „szigorú forradalmi rend” megalapozása céljából a részegesek,³⁷ a huligánok, az ellenforradalmárok és egyéb anarchista személyek könyörtelen elnyomását követelte, a börtönbüntetés vagy a kényszermunka legsúlyosabb formáinak kiszabásával.³⁸ A szovjet-hatalom – bár mereven elzárkózott a cári idők gyakorlatától – nem engedhette meg magának, hogy a humanizmus útját járja, ehhez szolgáltatott indokot bőven a történelem is: „Fehérgárdisták és intervenciósök keresztesháborúja, a köztársaságon belüli összeesküvések, lázadások és a meghirdetett fehérterror következtében kénytelenek voltak védelmi rendszabályokat fogantatosítani.”³⁹ A polgárháborús⁴⁰ körülmények vezettek a védelmi bizottságok felállításához (Cseka),⁴¹ ami megteremtette a lehetőséget a nyílt terror alkalmazásának. A hatalom a fennmaradásért küzdve megkettőzte büntetési rendszerét, könyörtelenül fellépett az úgynevezett reakciós elemekkel szemben, de emellett enyhébb elbánásban részesítette a megtévedt dolgozókat. A terrort akár a végső megsemmisítésig alkalmazó, de a dolgozó néppel szemben javító-nevelő szándékot deklaráló szemléletre mint a szovjet-szocialista büntetési rendszer Lenin által lefektetett alapkövére tekinthetünk, amely a sztálini fordulatig zsinórmértékül szolgált az elmélet és a gyakorlat számára egyaránt.

1918. július 23-án a szabadságvesztésről mint a büntetésről és a végrehajtásának rendjéről szóló igazságügyi népbiztossági ideiglenes utasítás hangzatos alapelvekkel kezdte meg a világ első szocialista büntetés-végrehajtásának kiépítését.⁴² Az új alapelveken nyugvó ideiglenes végrehajtás célja a cári börtönrendszer felszámolása volt. Bár a cári katorgatóborokat a birodalom bukását követően megszüntették, ennek ellenére a munkatáborok gondolatát nem vetették el. A szovjet büntetőjog kiemelt figyelmet fordított az ítélkezés során az elkövető társadalmi helyzetére: „ha a ke-nőpénz elfogadásában vagy felajánlásában vétkes személy a vagyonos osztályokhoz tartozik, és arra használja a megvesztegetést, hogy tulajdonjoggal összefüggő kiváltságokat szerezzen vagy tartson meg, az illető a legkeményebb és legmegalázóbb

³⁶ BALOGH–HORVÁTH 1983: 107.

³⁷ Az októberi forradalom veszélyeztetőit a „részeges csócselékben” látta leginkább.

³⁸ SZOLZSENYICIN 1989: 37.

³⁹ FEOFANOV 1987: 114.

⁴⁰ 1917 és 1922 között belháborús konfliktus volt Szovjet-Oroszországban a vörösök, a fehérek, illetve az egykori cári Oroszország nemzetiségei között.

⁴¹ Cseka: Csrezvicsajnaja Komisszija, a Szovjetunióban az 1917-i szocialista forradalom után szervezett állambvédelmi bizottság rövidített neve.

⁴² PÁL 1974: 25.

kényszermunkára ítélandó és minden vagyonától megfosztandó.”⁴³ A fenti idézet is bizonyítéka annak, hogy a bűncselekmény súlyának vizsgálatakor nem a bűncselekmény maga, hanem inkább az elkövető társadalmi helyzete határozta meg a büntetést. A burzsoázia megbüntetése markáns társadalmi üzenetet fogalmazott meg, mivel háborút hirdetett a korábbi feudalista rendszer hasznélvezőivel szemben, továbbá elégtételt szerzett a szegénységben élők számára a gazdagok vagyonának elkobzásával. Az új szabályozás szintén fontos feladatának tekintette az „elitéltek nevelését, fegyelmezett állampolgárként a társadalomba visszavezetését”, amelyet legfontosabb eszközként a munkával, a munkáltatás nevelő hatásával kívánta elérni. Elsődleges intézkedésként átszervezték a büntetés-végrehajtás objektumhálózatát. A korabeli intézeti szinten megvalósuló differenciálás újszerű szemléletmódot hozott magában. Az általános végrehajtási intézeteken (börtön) kívül speciális intézeteket hoztak létre: javítóintézeteket (fiatalkorúak, kis és első büntényesek részére), mezőgazdasági telepeket, börtönkórházakat, büntető jellegű gyógyító intézeteket (elmebetegeknek).⁴⁴ Az utasítás rendelkezéseiben megfigyelhető a fokozatosra való törekvés, amelynek logikus következménye volt a feltételes szabadságra bocsátás lehetősége és a kategorizálás, amelynek eredményeként külön szempontként szerepelt az elkövetett bűncselekmény és az átnevelhetőség. A gyakorlatban a börtön mint a szabadságvesztés és az elzárás intézménye terjedt el leginkább, de már ebben az időszakban megfogalmazódott a javító-nevelő telepek rendszerének létrehozása a fiatalkorúak és a javíthatónak ítélt bűnözők vonatkozásában.

Az 1918-as utasítás értelemszerűen csak a munkásosztály tagjaival szembeni szankciókat tartalmazta, később az 1919 decemberében kibocsátott igazságügyi népbiztossági határozat jogszabályi erővel rendelkezve döntött a fehérekkel és egyéb ellenforradalmi elemekkel való leszámolás eszközéül megjelölt kényszermunkatáborok felállításáról, amelynek felügyeletét a Csekára bízta. Tovább árnyalja a lenini időszakról festett képet, hogy a polgárháborús körülmények között kiszélesítették a Cseka szerveinek jogosítványait és meggyorsították a büntetőügyek menetét, ami a büntetőeljárás leegyszerűsítését hozta magával. Az igazságszolgáltatás gyakorlatában elterjedt a konkrét bizonyítékokat nélkülöző bűnösség megállapítása, rendszeressé vált a feljelentés, a besúgás. A Népbiztosok Tanácsának 1921-ben kiadott dekrétuma leszögezte, hogy a büntetés-végrehajtás feladatait két irányba kell érvényesíteni: egyrészt fizikailag ártalmatlanná kell tenni az elitélteket, másrészt lehetővé kell tenni megjavításukat és elő kell segíteni a munkás életvitelhez való alkalmazkodást.⁴⁵

Szolzenyicin rendkívül humánusnak írja le a húszas évek korai szakaszára jellemző, leginkább a politikai foglyok szabadságvesztésének körülményeit: „szabadon járhattak-kelhettek a nappali órákban, a felügyelők önztek őket; férj és feleség közös cellát kapott, a cellában minden a kezük ügyében volt: újságok, folyóiratok,

⁴³ APPLEBAUM 2005: 64.

⁴⁴ PÁL 1974: 56.

⁴⁵ BALOGH-HORVÁTH 1983: 112.

könyvek [...] havonta három levelet kaphattak és írhattak, egyszer fogadhattak látogatót; az egyik cellából akadálytalanul átjuthattak egy másikba [...]”⁴⁶ Az ifjú állam tudományos műhelyek segítségével kényszerült egyfajta elméleti és büntetéstani állásfoglalás kidolgozására, mivel a szovjet jog büntető- és büntetés-végrehajtási tudománya a húszas évek elejére sem született meg. „A hivatásos politikusok Lenin, Dzerzsinszkij, Lunacsarszkij, Kalinyin, Lacisz beszédei és írásai, valamint állami és pártdokumentumok pótolták az elméleti alapvetést.”⁴⁷ Mégis felfedezhető az újító szándék, amely a nevelési céllal összekapcsolt munkáltatásban és a börtönök mellett megjelenő teleszerűen kialakított javító-nevelő intézetekben öltött testet. Hamarosan a büntetések rendszerét a nevelő szándékú intézkedések rendszere váltotta fel, a szabadságvesztést a szabadon végezhető munkával, a börtönt pedig a nevelő-intézetekkel helyettesítették.⁴⁸

Az úgynevezett szovjet büntetőjog elméletének kialakulásáig a polgári büntetőjog következetes tagadásán keresztül vezetett az út. A tettesközpontú determinista felfogás nem volt ismeretlen a nyugati büntetőjogi tudományok művelőinek körében. Ezen elméleti alapokat segítségül hívva szakított a szovjet büntetőjog a régi büntetőjogi konstrukcióval, erre példa, hogy a Szovjet Jogtudományi Intézet korabeli Btk.-szövegtervezetéből még a büntetés fogalmát is száműzték, és a „társadalmi védekezés intézkedései” kifejezést használták helyette. A tettesközpontú determinista felfogás a bűnözők társadalmi veszélyességéhez igazodva a proletárbíróságok széles bírói mérlegelésének teremtették meg a lehetőségét, kiegészülve a politikai és osztályszempontokat⁴⁹ figyelembe vevő büntetőgyakorlattal.

A cári büntető törvénykönyv eltörlését követően évekig vonakodtak kiadni az új törvénykönyvet. 1918-tól kezdődően az igazságszolgáltatás egyik eszközeként a törvényszéki bíraskodásnak a munkás-paraszt kormány politikai igényeit illet kielégíteni. A polgárháború befejezését követően (1922) jelentősen szigorítottak a megtorló intézkedések alkalmazásán. A politikailag motivált ítéletek következtében börtönökbe áramló százazrek okozta zsúfoltság és az intézeti szabályok szigorodása belső rendbontásra adott okot a fogvatartottaknak. „Megkezdődött a néma küzdelem, melyben nem dörögtek ágyúk, csak néha csattant el egy-egy puskalövés, csörömpöltek a kivert ablaküvegek [...] melyben a foglyok ragaszkodva ahhoz a jogukhoz, hogy egymással érintkezhessenek, csak azért is átkopognak egymásnak, átkiabálnak az egyik ablakból a másikba, üzeneteket eregetnek cérnaszálon [...]”⁵⁰ Ekkor merült fel első ízben az a gondolat, hogy a politikai elítélteket távoli és nehezen megköze-

⁴⁶ SZOLZSENYICIN 1989: 406.

⁴⁷ KABÓDI-MEZÉY 1988: 42.

⁴⁸ KABÓDI-MEZÉY 1988: 42.

⁴⁹ Ez a fajta megközelítés eleinte a dolgozók és a nem dolgozók megkülönböztetését szolgálta, később, a 1940-es években az uralkodó rend ellen lázadókat és a veszélyes visszaesőket is ideértették. A kategorizálás e fajtája az 1960-as évekig tartotta magát.

⁵⁰ SZOLZSENYICIN 1989: 407.

líthető helyekre telepítik, ahol, mint a Szoloveckij-szigeteken lévő, cári időkből származó táborrendszert, féléves tél zárja el őket a külvilágtól.⁵¹

A szovjet munkaiskola megjelenése és hatása a büntetőpolitikára

A szovjet börtönügy elméleti alapját képező javító-nevelő tevékenység kialakulására nagy hatást gyakorolt reformpedagógiai irányzatok közül kiemelkedő a munkaiskola filozófiája. A termelés és a nevelés összekapcsolása, a közösség egyénre ható ereje teljességgel illeszkedett a javítómunka-táborok és a javító nevelés eszmeiségéhez. Kezdetben a szovjet oktatási rendszer befogadta az angolszász, amerikai és német reformpedagógiai módszereket. A külföldön is sikeres reformpedagógiai irányzatok közül különösen a politechnikai képzés előnyei miatt a munkaiskola kapott zöld utat. A német Georg Michael Kerschensteiner⁵² volt az új típusú iskola megálmodója, amelynek célja, hogy a veszélyeztetett fiatalokat a munkára készítse fel, úgy vélte, hogy erkölcsi felemelésüket leginkább szorgalommal és feltétlen engedelmességgel lehet elérni. Követője, Blonszkij,⁵³ a szovjet politechnikai nevelés megteremtője 1918-ban Moszkvában alapított munkaiskolát.⁵⁴ Számára a munkára nevelés együttműködésen alapuló közösségi nevelést jelentett, amelynek célja az ipari termelésre irányuló komplex képzés volt.

Kerschensteinerrel és Blonszkijjal egy időben munkálkodott a drillen alapuló „félíg munka, félíg oktatás” megteremtésén a munkaiskola világszerte ismert képviselője, Makarenko.⁵⁵ Pedagógiájának középpontjában az olyan közösen végzett munka és öngazgató kollektíva áll, amely lehetővé teszi egyrészt a társadalom számára hasznos állampolgárok nevelését, másrészt az autonóm személyiség létrejöttét. Makarenko elvei szerint az egyén nevelése önmagában nem képzelhető el, így pedagógiájának legfőbb jellemzője a kollektivizmus, a közösségi érdekek előtérbe helyezése. Közösségi pedagógiáját fiatalok számára szervezett önellátó táborokban (Gorkij-telep és a Dzerzsinszkij kommuna) alkalmazta, ahol a fiatalok napi 4 órát dolgoztak.⁵⁶ Tény, hogy e korszak mintaadó pedagógusa Makarenko⁵⁷ volt, aki teljesítette a szocialista ideához illeszkedő követelményeket.⁵⁸ „Elvetette a pszichológiai megközelítést és a pedagógiai elméletek túlbujánzását – ebben

⁵¹ SZOLZSENYICIN 1989: 408.

⁵² Georg Michael Kerschensteiner (1854–1932).

⁵³ Pavel Petrovics Blonszkij (1884–1941).

⁵⁴ SOMOGYVÁRI 2016: 86.

⁵⁵ Anton Szemjonovics Makarenko (1888–1939).

⁵⁶ SZABÓ 2013.

⁵⁷ Makarenko neveléstani koncepciója az ötvenes-hatvanas években leegyszerűsítve, dogmává merevítve döntően befolyásolta a szovjet típusú kelet-közép-európai országok iskoláinak nevelési-oktatási gyakorlatát. Pedagógiája különös helyet foglal el az orosz-szovjet, de bátran állíthatjuk, hogy az egyetemes pedagógia történetében is. Tömegek szerették, hitték, követték, mások kritizálták katonai szigoráért, az egyéni nevelhetőség elutasításáért. Tudományos marginalizálódásához a sztálini idősakkal, annak alapeszméivel való részleges azonosulása vezetett.

⁵⁸ SÁSKA 2005: 85.

a tekintetben ellentétbe került korábbi mesterével, Krupszkajával és a húszas évek kísérletezésével.⁵⁹ A munka és a munkával nevelés közösségformáló ereje kulcsfontosságú szerepet töltött be a mindenoldalúan fejlett ember létrehozását közép-pontba állító makarenkói eszmerendszerben.

A sztálini büntetőfilozófia paranoid térhódítása az 1930-as években

A szovjet Btk. 1926-os módosításának egyetlen és azóta is hírhedt cikkelye, az a bizonyos „ötvennyolcas” terelte később emberek millióit a Gulag fogságába. Szolzsenyicin így ír erről: „Valóban nincs az égvilágon olyan vétség, szándék, cselekedet vagy mulasztás, amelyet meg ne lehetne torolni az Ötvennyolcas Cikkely széles tenyerével.”⁶⁰ Az „ötvennyolcas” sem a politikai, de még az államellenes vétségek fejezetéhez sem tartozott, hanem a közönséges bűntényesek csoportjába sorolta megszegőit, akik a „nép ellenségének” soraiba tartoztak. Ellenforradalminak minősült minden olyan tett és mulasztás, amely a hatalom gyengítésére irányult. Büntetni rendelték a fegyveres felkelést és a hatalom megragadását, a más országnak nyújtott segítséget, a kémkedést és az ipari/gazdasági rongálást, a terrort, a diverziót (rombolás, kártevés), a szovjethatalom elleni propagandát vagy agitációt, a feljelentés elmulasztását és végül a szándékos kötelezettségszegést.⁶¹ Természetesen minden lehetséges eszközt megragadtak arra, hogy a felsoroltakat a legtágabban értelmezzék. Így követtek el súlyos bűncselekményeket a végtelenül legyengült és munkára alkalmatlan munkatelepeken raboskodók, az idegen országban fogságba esett katonák, a Szovjetuniótól elszakadni vágyó észti, lett, litván és ukrán nacionalisták, egy féltékeny férj, aki felpofozta párttag ismerősét, vagy a kolhoztagok, akik nem teljesítették az előírt számú munkanapot.

Javítómunka-telepeken helyezték el az 1-3 évi szabadságvesztésre ítélt munkásparaszt származású, javíthatónak ítélt elkövetőket. Ezen intézetekre vonatkozóan vezették be a büntető igazságszolgáltatás gyakorlatába a fogvatartottak politikai-nevelő tevékenységének⁶² fogalmát. A hivatalos szabályozók és a propaganda nyilvánvalóan szebb képet festett a korabeli végrehajtásról, mint ahogy az valójában működött a gyakorlatban. Pál 1972-ben így jellemezte a javítómunka-telepek működését: „A nevelői tevékenység ezekben az objektumokban bontakozott ki leginkább. Bevezették az önkormányzatokat, nagy gondot fordítottak az elítéltek aktivizálására.”⁶³ Gyetkov is erre hivatkozott tanulmányában, miszerint a hivatalosan erre

⁵⁹ SOMOGYVÁRI 2016: 86.

⁶⁰ SZOLZSENYICIN 1989: 37.

⁶¹ SZOLZSENYICIN 1989: 37.

⁶² Előszőr az orosz föderáció javítással-neveléssel foglalkozó 1933-ban kiadott kódexében jelent meg „политко-воспитательная работа” elnevezéssel.

⁶³ PÁL 1972: 60.

kijelölt apparátus és a fogvatartottak öntevékeny szervezetének képviselői együtt alakították ki a politikai-nevelő tevékenység végrehajtásának rendjét.⁶⁴

A büntetés-végrehajtási szervezet változásában mérőföldkőnek számított az az 1929-es rendelet, amely rendelkezett a Szovjetunió távoli területein fekvő javítómunka-táborok – később Gulagként ismertté vált lágerek – felállításáról. A javítómunka-telepeknél lényegesen nagyobb számban létesültek javítómunka-táborok, ahol szigorú rendszabályok és csekély kedvezmény várta a 3 évet meghaladó ítélettel ide befogadottakat. A harmincas évek elejére erősödött fel az a tézis, amely a büntetést „támadó fegyvernek” tekintette a bűnözés elleni harcban. A korszak szovjet igazságszolgáltatásának legfőbb jellemzőjeként a szigorú büntetéseket inkább az új rendszer ellenségeivel szembeni eszközként alkalmazták, mintsem a bűnelkövetés visszaszorítására vagy a társadalomba történő visszailleszkedés elősegítésére. A javítómunka-táborok lakóit szigorú elszigeteléssel és kemény fizikai munkával kívánták „megjavítani”, a táborok felügyeletét az államvédelmi hatóság látta el. A fogvatartottak politikai szempontból való megkülönböztetése a Gulagban tovább élt, a proletárok és a politikai foglyok fogva tartásában az elsőrendű hasonlóság a kényszermunka volt. Itt érdemes megjegyezni, hogy az egyes fogvatartotti csoportokkal szemben tanúsított eltérő bánásmód nem volt ismeretlen a korábbi Orosz Birodalom egységébe tartozó népcsoportok vonatkozásában sem. A társadalmi hovatartozás szerinti differenciálás eltérő bánásmódban való megnyilvánulása a cári Oroszországban, majd Szovjet-Oroszországban és a Szovjetunióban is az élet minden területén világosan érezhető volt, a Gulagban pedig markánsan kiéleződött.

A szabályozás álhumanizmusát jellemzi, hogy a javítómunka-táborok betelepítésének első időszakában az osztályszempontú kategorizálás alapján, a munkás-paraszt származású fogvatartottak esetében érvényesítették csupán a kulturális-felvilágosító tevékenységet. A táborokban a munkás-paraszt származású szabadságvesztésre ítélt emberek munkáltatása nem haladhatta meg a napi 8 órát, túlóráztatni, illetve éjszakai műszakba beosztani a beleegyezésük nélkül nem lehetett őket. Az elvégzett munkáért fizetést is kaptak, amely felett szabadon rendelkezhettek, az állam a bérük legfeljebb harmadát vonhatta le. Részesülhettek egészségügyi ellátásban, szervezett látogatófogadás keretein belül minden hétvégén láthatták családtagjaikat, és beszélgethettek velük, így nem szűnt meg a kapcsolatuk a külvilággal véglegesen.⁶⁵ Ezzel szemben az osztályellenségek által elkövetett bűncselekményeket, kihágásokat, illetve a nyílt politikai ellenszegülést nagyobb szigorral szankcionálták. Kényszermunkát – a munkás-paraszt származásúakhoz hasonlóan – ők is végeztek, de munkabér már nem illette meg őket. A kényszermunka és a rideg körülmények okozta egészségügyi panaszaiikkal nem fordulhattak senkihez, gyakorlatilag orvosi ellátás nélkül maradtak. A végletekig kimerült, testileg

⁶⁴ GYETKOV 2007: 51.

⁶⁵ CZÉH 2003: 133.

és szellemileg is legyengült embereket szinte teljesen elzárták a külvilágtól, látogatókat is csak ünnepnapokon fogadhattak, és a látogatásra is csak a közvetlen családtagok mehettek be. A szökési kísérletet rendkívül szigorúan büntették, a többszöri kísérletnek pedig azzal vetettek véget, hogy a fogvatartottat lelőtték.⁶⁶

A Gulagért is felelős Egyesített Állami Politikai Bizottság (OGPU) 1930-ban kiadott rendelete – a bevezetett represszív elemeket ellensúlyozva – írta elő a kulturális-felvilágosító tevékenység konkrét formáit. Ezek közé tartozott a klub- és színházszervezés, a tudományos ismeretterjesztés és a felvilágosítás, amelyeket a fogvatartottak öntevékenységre támaszkodva működtettek. A valóságban azonban ezekben az intézményekben a szigorú megtorlást és fegyelmezést alkalmazták.⁶⁷ A szovjet típusú szabadságvesztés végrehajtásának rendszere tovább szigorodott, a strukturális átalakítást követően ismét felbukkanó börtön mint végrehajtási forma már csak csekély hányadát adta a büntetés-végrehajtási intézeteknek. A szovjet vezetés igyekezett a hagyományos börtönöket szinte teljes mértékben lecserélni a Gulagra, amely törekvés megmutatkozott abban, hogy a három évnél hosszabb időre meghatározott szabadságvesztés-büntetések kizárólag a munkatáborokban lehetett letölteni.⁶⁸

Miközben a Gulag egyre szélesebbre tárta kapuit, az OSZSZSZK 1933-as büntetés-végrehajtási törvénykönyve elveiben hű maradt néhány fontos vívmányhoz, a társadalmilag hasznos munkáltatás, a politikai nevelőmunka, a fokozatosság és a kategorizálás alapelveihez. Kiemelt szerepet szánt a végrehajtásban a felügyelőbizottságok működésének, amelyek feladata egyrészt az intézmények társadalmi ellenőrzése, másrészt a nevelőmunka támogatása volt. A 6–10 főből álló bizottságot részben társadalmi alapokon kívánták létrehozni, tagjai közé választva a területileg illetékes bírót, ügyészt, a büntetés-végrehajtási intézet parancsnokát, a helyi társadalmi és gazdasági szervezetek vezetőit, és tanácskozási jogkörrel kívánták felruházni az intézet egyik nevelőtisztjét, orvosát és pedagógusát is. A bizottságnak széles körű kezdeményezési jogkört szántak a kegyelmezés, a büntetett előélet törlése és más elítélteket sújtó jogkövetkezmények mellőzése terén.⁶⁹ „De nem múlik el egy év sem, s e törvény hatályát veszti. S helyét, a hatalom fintoraként, a belügyi népbiztossági rendelkezések és utasítások foglalják el a büntetés-végrehajtás egész területén.”⁷⁰ A Belügyi Népbiztosság (NKVD)⁷¹ 1934-es megalakulásával a büntetés-végrehajtási intézeteket egységes irányítás alá vonták, így az összes intézet az úgynevezett Gulag-hatás közelébe került.

Az időszakra jellemző koncepciók perек fő teoretikusa Visinszkij⁷² volt, aki 1935-ben lett a Szovjetunió főügyésze, és koncepciók perек sorát vezette le.

⁶⁶ JAKOVLEV–BURCEV 1999.

⁶⁷ LŐRINCZ 2006: 7.

⁶⁸ KHLEVNIIK 2013: 9.

⁶⁹ BALOGH–HORVÁTH 1983: 116.

⁷⁰ KABÓDI–MEZEY 1988: 45.

⁷¹ NKVD (Народный комиссариат внутренних дел).

⁷² Andrej Januarjevics Visinszkij (1883–1954).

Két egyszerű alaptétel köthető nevéhez: „a büntetőjog az osztályharc eszköze” és a „beismerő vallomás minden bizonyíték királynője”. Nézetei szerint: „a bíróságon az objektív igazságot nem lehet megállapítani minthogy nem lehet felhasználni a gyakorlatot, mint az igazság kritériumait: a bűncselekményt nem lehet reprodukálni. És ha ez így van, az igazságot nem lehet megállapítani, úgy elegendő a terhelt bűnössége maximális valószínűségének megállapítása.”⁷³ Tételeit a kommunista rezsim gyakran alkalmazták koncepciók perekben, amennyiben ugyanis a büntetőjog az osztályharc eszköze, úgy szabadon alkalmazható mindenki ellen, akit az uralkodó osztályellenségnek tekint. A második tétel alapján a beismerő vallomást bármilyen módszerrel ki kell kényszeríteni a vádlottból és környezetéből.

Az ideológia és a végrehajtási gyakorlat továbbra sem mozgott párhuzamosan. Az NKVD által irányított javítómunka-táborokra és -telepekre 1940-ben kiadott határozat ismét konkretizálta a kulturális-nevelő tevékenység alapvető formáit. Ide tartozott: a politikai jellegű tevékenységek sora, ezen túl a termeléssel kapcsolatos tevékenységek, a faliújság gondozása, az iskolai tevékenység, a klubtevékenység és a könyvtári tevékenység. 1943-ban született meg az NKVD határozata,⁷⁴ már a szovjet állam javító-nevelő munkával történő átnevelésének legfontosabb alapelveként említi a politikai-nevelő tevékenységet. Nehezíti az értelmezést, hogy a határozat szinonimaként használja a politikai és a kulturális-nevelő tevékenység fogalmát, mégis jelentős újításként e tevékenységi körhöz konkrét tartalmat rendel. A fogvatartottak közti irányított beszélgetés során előadások és kiselőadás formájában kívánta erősíteni a politikai tudatosságot. A munkához való viszony javításáért beemelte a sztahanovista módszereket, szorgalmazta az élmunkások népszerűsítését az írott sajtó és röpgyűlések útján. A határozat a kulturális-nevelő tevékenység feladatai közé sorolta a napirend szervezését, a fegyelmező és ösztönző intézkedések megvitátását, a fogvatartottak szabadidős és kulturális tevékenységének megszervezését, az öntevékeny csoportok működtetését.⁷⁵

A második világháborút követően a politikai rendszer hatékony védelme a büntetőjognak és a végrehajtásnak egyaránt legfontosabb feladatává vált. Sztálinnak az osztályharc folyamatos éleződéséről szóló teóriája megalapozta a következtetést, miszerint a politikai rend ellen fellépők vagy a tételezett gazdasági szabályok megsértői a nép ellenségei, tehát: a büntetőjog legkeményebb szigorára érdemesek. Az osztályharcos felfogás nem tűrte a garanciákat, a büntetőjognak a polgári szabadságjogok tiszteletben tartására épülő konstrukcióját.⁷⁶ A hangzatos büntetés-végrehajtási elvekkel ellentétben a rideg valóság azt mutatta, hogy az évek során a büntetések és a büntetési tételek tovább szigorodtak. „Nyakló nélkül ültették le a népet egy kalászáért, egy uborkáért, két szem krumpliért, egy szál forgácsért,

⁷³ FEOFANOV 1987: 118.

⁷⁴ Irányelvek a Szovjetunió Belügyi Népbiztossága alatt működő javító-nevelő telepeken végzett kulturális-nevelő tevékenység állapotát szolgáló intézkedésekről.

⁷⁵ GYETKOV 2007: 51.

⁷⁶ MEZEV 2004: 325.

egy karika cérnáért – mindenért tíz évre. A tíz év hamarosan kevésnek bizonyult, 1947 júniusától kezdve az úgynevezett »negyedszázadost« a humanitás nevében eltörölt halálbüntetés helyett vezették be.”⁷⁷

A Gulag-rendszer filozófiája és gazdasági sajátosságai

A Gulag létrejötté sajátos kettősségből táplálkozott, a kialakulásáért felelős politikai és gazdasági érdekeket nehéz egymástól szétválasztani. A politikai szempontok világosak voltak: „A régi bolsevik gárda és az értelmiség megsemmisítését az a törekvés diktálta, hogy a társadalomba beleoltsák a félelmet a rendszerrel szemben; ez megkönnyítette az irányítást felette. Ily módon a represszió részben hatalomtechnikai jelenség volt.”⁷⁸ A Gulag létrejöttének gazdasági vonatkozásait az 1924-es büntetés-végrehajtási kódexbe korábban már belefoglalták: „Valamennyi javító-nevelő intézmény köteles az ott fogva tartottak munkájával fedezni önköltségeit, nem tévesztve szem elől ugyanakkor a nevelési célokat.”⁷⁹ Jól látható, hogy tudatosan készültek arra, hogy az egész büntetés-szisztémát bekapcsolják az ország gazdaságába, ezért a Gulag gazdasági rendszerének középpontjába a termelékenység és a hatékonyság elvét állították.

A sztálini korszak egyik fontos jellemzőjeként 5 éves gazdasági tervek követték egymást. Ezek megvalósításához gigászi mértékben járult hozzá a Gulagban fogva tartott emberek millióinak munkája, akik a második világháború előtt a Szovjetunió nikkelyártásának 46,5%-át, óngyártásának 76%-át, kobaltgyártásának 40%-át, króm- és vasércgyártásának 40,5%-át, aranytermelésének 60%-át és fakitermelésének 25,3%-át adták.⁸⁰ A világháború idején a kényszermunkatáborok hamar átálltak a lőszerre, a fegyverre, az egyenruhák és más katonai eszközök gyártására. A háború azonban természetszerűen a Gulag életére is nagy hatással volt. Az egyik fontos változás volt, hogy megcsappant az ételadagok mennyisége, 1942 tavaszára többször is előfordult, hogy a fogvatartottak akár napokig is élelem nélkül maradtak. Többek között ennek tudható be, hogy a békeidőkhöz képest is kiugróan magas volt a táborokban elhunyt foglyok száma, miközben a termelést folyamatosan növelni kellett. Az elhunyt emberek helyére ebben az időszakban nem érkeztek új fogvatartottak, hiszen a férfiak túlnyomó többsége a fronton harcolt, a nők pedig egyéb, termeléssel kapcsolatos feladatokat láttak el. A kiesést pótolni kellett, ezért a fogvatartottak munkaideje megnövekedett, így a megnövekedett munkaterhek mellett szélsőséges esetben a foglyok számára a nap 24 órájából már csak 4-5 óra pihenőidőt biztosítottak.⁸¹ A helyzet komolyságát támasztja alá egy túlélő beszámolója, misze-

⁷⁷ SZOLZSENYICIN 1989: 89.

⁷⁸ ZSEMLYE 2015.

⁷⁹ ZSEMLYE 2015.

⁸⁰ MIKHAILOVNA 2000: 91.

⁸¹ MIKHAILOVNA 2000: 113.

rint 1942 tavaszára olyan súlyos volt a munkaerőhiány, hogy gyakran arra sem táltak embert, hogy a holtakat eltemessék.⁸² Mikhailovna orosz történész a Gulagok gazdasági aspektusait vizsgálva állapította meg, hogy bár a táborokban kitermelt javak jelentősek voltak, a szabad emberek termelékenységének csupán 50%-át jelentették. Ennek okaként említhető egyrészt a kényszermunkából levezethető motivációhiány, másrészt a Gulag folyamatosan csökkenő lélekszáma, amely egyre nagyobb terhet rótt a végletekig kihasznált életben maradtakra.⁸³

A világháborút követően Sztálin haláláig a Gulag megszüntetéséről – habár gazdaságilag is észszerű döntésnek bizonyult volna – szó sem lehetett. Hiába volt nyilvánvaló a szovjet vezetés számára a kényszermunkatábor-rendszer gazdasági vesztesége, politikai szempontból Sztálin paranoiás hatalommániájának totális kiszolgáltatására, ezáltal az állami terror széles körű alkalmazására továbbra is tökéletesnek bizonyult. Az élet szinte minden területét ellenőrzése alá vonó igazságszolgáltatás még Sztálin haláláig a szovjet büntetőipar legsötétebb gépezetének fogaskerekei közé préselte mindenféle politikai ellenállás csíráját, a politikai vagy lehetséges politikai ellenfelek évtizedekre való félreállításával.

A büntetőpolitika hangsúlyváltása a lenini tanok jegyében

Sztálin halálát követően, az 1953 és 1956 közötti időszakban a Szovjetunióban jelentős dekriminalizációs törekvések jelentek meg.⁸⁴ Az SZKP XX. kongresszusa 1956-ban határozottan megbélyegezte a sztálini törvénytörő büntetőpolitikát, ám a tényleges változást külpolitikai események sorozata (a lengyel, a magyar, a szuezi válság) tovább késleltette. A Legfelsőbb Tanács 1957-ben hozott határozatot a büntetési rendszer alapvető átalakításáról és egy új Btk. kidolgozásáról.

„Az ezzel egyidőben megjelent kormányhatározatok igazi tűzoltó munkát végeztek: a börtönügy elméleti tisztázásának szándéka nélkül sorra lenyesegették az elmúlt negyedszázad vadhajtásait. Megszűnt az államvédelmi hatóság adminisztratív bírói jogköre, felszámolták a javító-nevelő táborokat, visszaállították a büntetés-végrehajtás fokozatos jellegét és ismételten megszervezték a társadalmi felügyelőbizottságokat.”⁸⁵

A javítómunka-telepekről és börtönökről szóló 1958-as határozat magában foglalta a büntetés-végrehajtási intézetekben működő politikai-nevelő tevékenység tartalmát és alapvető irányait. A határozat értelmében a fogvatartottak nevelésének

⁸² MIKHAILOVNA 2000: 113–114.

⁸³ MIKHAILOVNA 2000: 117–126.

⁸⁴ Ezt követően nem minősült bűncselekménynek az önkényes kilépés, a tehervonaton való utazás és az egyéni munkamulasztás.

⁸⁵ KABÓDI–MEZEY 1988: 46.

célja a szovjet törvények és a szocialista együttélés szabályainak betartása, a munkához, valamint az állami és a személyi tulajdonhoz való viszonyulás megjavítása, az öntudatosság és a kulturális színvonal emelése volt.⁸⁶ A szabadságvesztést végrehajtó intézményrendszert a javító-nevelő telepek⁸⁷ és a börtönök rendszerei jelentették. A szovjethatalom a szabadságvesztés végrehajtását az ötvenes évek végére a javító-nevelő telepek tagolt hálózatára építette, a börtönök szerepe másodlagossá vált. A javító-nevelő munkatelepek 800–900 elítélt táborszerű elhelyezését szolgálták. A zárkákat 20–30 ember befogadására tervezték, 4–5 zárka alkotott egy munkabrigádot, élén a nevelőtiszttel. Az elítéltek kategorizálását a nem, az életkor és az osztály szempontjából végezték. A végrehajtás elvi célja a munkáltatással összekapcsolt megjavítás lett.

Ebben az időszakban fogalmazódott meg hivatalosan is az az igény, amely előrevetítette az össz-szövetségi börtönügy alapjául szolgáló börtönügyi kódex kidolgozását, amely alapelvi szinten kifejezésre juttatja az elítéltek átnevelésének konkrét formáit és feltételrendszerét.⁸⁸ A végrehajtás modernizálásához nagy segítséget nyújtott az SZKP XXII. Kongresszusa,⁸⁹ amely a Lenin által felvázolt büntetés-végrehajtási elveket részesítette előnyben. Sürgette a büntetések egyéniesítését, támogatta a differenciálási törekvéseket és a büntetés-végrehajtás humanizálása mellett hangsúlyozta, hogy a szocialista börtönügy kulcskérdése: „a helyes arány megteremtése a büntetés elnyomó-megtörő, illetve nevelő-meggyőző elemei, eszközei között.”⁹⁰ A korszak szovjet elméleti szakemberei kiemelték, hogy olyan börtönrendszer kialakítása szükséges, amely rendjét és módszereit tekintve a legjobban segíti a büntetési cél elérését, az átnevelést a cél eléréséhez vezető módszerként jelölték meg. Továbbá hangsúlyozták, hogy a szabadságvesztés hatálya alatt álló elítélt jogi helyzetének szabályozása nélkül sérül a végrehajtás törvényességének garanciája: „Nem engedhető meg tehát a büntetés-végrehajtás rendjében, a börtönrendszerek működésében semmiféle önkény.”⁹¹ A következő években a bűncselekményt elkövető személyek megjavítása és átnevelése került középpontba, elsődleges szerepet szánva az elítéltek munkában való részvételének, a börtön belső rendje, fegyelme megtartásának és a politikai-átnevelő tevékenység⁹² mellett az oktatásnak és a képzésnek.⁹³ A politikai nevelőmódszer fontos eszközének és a javulás mércéjének tekintették az elítéltek mozgósítását, közösségi programokon való részvételét és az ott tanúsított aktivitást.⁹⁴

⁸⁶ GYETKOV 2007: 52.

⁸⁷ Megkülönböztetünk általános tábort, különös tábort és szigorított tábort.

⁸⁸ Az 1961-ben hatályba lépett Btk. alapján elkészült, és kiadták a szabadságvesztés végrehajtásának rendjét szabályozó új büntetés-végrehajtási törvénykönyvet.

⁸⁹ 1961-ben a XXII. pártkongresszuson nyilvánosan elítélték Sztálint.

⁹⁰ KABÓDI-MEZEY: 1988: 48.

⁹¹ GLÁSER 1975: 50.

⁹² A politikai nevelőmunka területén az alábbi feladatokat határozták meg: a munkához való becsületes viszony kialakítása, a törvények tiszteletére és pontos betartására nevelés, a szocialista tulajdon iránti gondosság fokozása, az együttélés szabályainak tiszteletben tartására nevelés, az öntudat fejlesztése, a kulturális színvonal emelése, a hasznos kezdeményezőkézség növelése.

⁹³ 1969. november 1-jén lépett hatályba a Szovjetunió büntetés-végrehajtási törvénye.

⁹⁴ PÁL 1976: 117.

Összegzés

Az orosz büntetési rendszer – a Szugyebnyik 1497-es életbelépését követően – 1917-ig évszázadok során fel-le ívelő, de összességében előremutató tendenciájú volt, aminek az Orosz Birodalom széthullása vetett véget. Az orosz büntetési rendszer folytatása a 20. századot meghatározó szovjet korszak volt, amely a büntetés-végrehajtási rendszert kettős célra használta fel saját politikai meggyőződésének tükrében. A szovjetrendszer egyik legfontosabb jellemzője, hogy a politika az élet minden területére hatással volt. A börtönügyi tudományok képviselői az osztályharc éleződésének elméletét felhasználva, a börtönjogot harci eszközzé változtatva a büntetés-végrehajtást a könyörtelen osztályleszámolásra használták fel. A szovjet büntetőpolitika a bűnözés természetének magyarázatára a történelmi materializmus szemléletét alkalmazta. A proletárforradalom kiiktatta az úgynevezett burzsoá jogtudományokat, az azok helyébe lépő népbíráskodás jogalkalmazásához a marxizmus klasszikusai szolgáltatott ideológiai alapot. Alapelvei szintre emelték téziséket, miszerint a bűnözés az osztálytársadalmak terméke, amely az osztályok kibékíthetetlen ellentétének felszámolása után megszűnik.

A munka és a munkával nevelés közösségformáló ereje kulcsfontosságú szerepet töltött be a mindenoldalúan fejlett ember létrehozását középpontba állító makarenkói eszmerendszerben. A munkafolyamatok kivitelezése, annak militarista színezete, a termelés és a nevelés összekapcsolása, a közösség egyénre ható ereje teljességgel illeszkedett a javítómunka-táborok és a javító-nevelés eszmeiségéhez. A Szovjetunióban a marxista-leninista ideológia determinista elmélete alapozta meg a javító-nevelés eszmerendszerét, a cselekményük népellenes voltát felismerő és azt megbánó dolgozók vonatkozásában. A szovjet börtönügy valódi humanista gondolatokat csak elméletben fogalmazott meg, embertelensége a mindennapi gyakorlatban, a paranoia és a retorzió szülte kényszermunkatáborokban mutatkozott meg. A szovjet példával ismét bizonyosságot nyert, hogy a kontroll nélküli hatalomgyakorlás súlyosan deformálja a végrehajtó hatalmat, még akkor is, ha látszólag hangzatos elvek köré építik a szabályozást.

A bemutatott időszak magában hordozza azon általánosítható tapasztalatot, amely szerint a mindenkori hatalom és a büntetőpolitika egymástól nem elválasztható. Az, hogy ez a kölcsönhatás milyen mélységben avatkozik be az egyén magánszférájába, az adott társadalom jogállami berendezkedésének függvénye. Ha az intervenció keretei nincsenek pontosan meghatározva és törvényben rögzítve, akkor ennek egyenes következménye a szabados jogértelmezés és ennek nyomán a törvénytelen végrehajtás. Végző soron a törvénytelen büntetés céljának megvalósulását zárja ki, így az adott jogrendszer alapjai kérdőjeleződnek meg. Ennek szomorú példáját produkálta a 20. századi szovjet-orosz büntetőpolitika, amelynek főbb szegmenseit igyekeztünk a tanulmányban kifejteni.

IRODALOMJEGYZÉK

- ALEKSZEJEVICS BLINOV, Ivan (1914): Судебная реформа 20 ноября 1864 г.: историко-юридический очерк. *Законодательство Российской империи*.
- APRLEBAUM, Anne (2005): *A Gulag története I–II*. Ford. Tomori Gábor, N. Kiss Zsuzsa. Budapest: Európa.
- BALOGH László – HORVÁTH Tibor (1983): *Büntetés-végrehajtási jog I*. Budapest: BM.
- BÁRDONICSEK Dominika (2019): *A szovjet büntetés-végrehajtás egy sajátos válfaja: A Gulag női táborai*. Pécs: PTE BTK Történettudományi Intézet – Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport (MOSZT).
- BENCIANOV, Mikael (1998): Судебник 1497 года и складывание территории русского государства. *Волот*, 12.
- CZÉH Zoltán (2003): *A Gulag mint gazdasági jelenség*. Budapest: Magyar Ruzsisztikai Intézet.
- LŐRINCZ József (2006): A „nevelés-gondolat” a XX. századi börtönügyben – jogászai szemmel. *Börtönügyi Szemle*, 25(3), 1–20.
- ФЕОФАНОВ, Юри́й (1987): A szocialista jog megszületése. *Belügyi Szemle*, 25(11), 112–119.
- GLÁSER István (1975): *A szabadságvesztés büntetés-végrehajtása*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- ГУЕТКОВ, Михаил Григорьевич (2007): Воспитательная работа как основное средство воздействия на осужденных лиц: Самарская гуманитарная академия (Самара). *Серия: Право*, (2), 46–55.
- JAKOVLEV, Borisz – BURCEV, Alekszandr (1999): *Концентрационные лагеря СССР (отрывки)*. Online: http://scriptum.cz/soubory//scriptum/%5Bnode%5D/jakovlev_burcov_koncentracijonnyje-lageri-sssr-otryvki_txt.pdf
- KABÓDI Csaba – MEZEY Barna (1988): Börtönügy – Keleten (Az európai szocialista országokban, 1917-től napjainkig). *Módszertani Füzetek*, 5(1), 41–56.
- КНЛЕВНИУК, Олег (2013): *The History of the Gulag*. New Haven: Yale University Press.
- MEZEY Barna (2004): *Magyar jogtörténet*. Budapest: Osiris.
- МИКХАЙЛОВНА, Галина Ивановна (2000): *Labor Camp Socialism: The Gulag in the Soviet Totalitarian System*. Armonk: Sharpe.
- PÁL László (1972): *Büntetés-végrehajtási nevelés történeti áttekintése*. Budapest: Büntetés-végrehajtás országos Parancsnokság Szakkönyvtára.
- PÁL László (1974): *Bevezetés a kriminálpedagógiába*. Budapest: Tanárképző főiskolai jegyzet.
- PÁL László (1976): *Nevelés a büntetés-végrehajtásban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- PLIGUZOV, Andrej (2000): О списках Судебника и духовной грамоты Ивана III. *Russian History/ Historie Russe*, 27(2).
- SÁSKA Géza (2005): A társadalmi egyenlőség antikapitalista és demokrácia-ellenes képzete a XX. századi pedagógiai ideológiákban. *Magyar Pedagógia*, 105(1), 83–99.
- SOMOGYVÁRI Lajos (2016): Munkára nevelés a szocialista pedagógiában: az orosz-szovjet előtörténet (1917–1958). *Iskolakultúra*, 26(1), 82–92. Online: <https://doi.org/10.17543/ISK-KULT.2016.1.82>
- SUBINSZKIJ, Szergej Nyikolajevics (1908): *Исторические очерки и рассказы*. Площадь Искусств, 6-е издания, 2014.
- SZABÓ Krisztina (2013): Pedagógiai elképzelések a sztálinizmusban. *Oroszvalóság*, 2013. május 29. Online: <http://oroszvalóság.hu/?t1=tortenelem&hid=4085>
- SZOLZSENYICIN, Alekszandr (1989): *A Gulag szigetszoport. 1918–1956*. Debrecen: Új Idő.
- ТОМИЗОВ, Влади́мир Алексе́евич (2015): *Императора Екатерина II (1729–1796), Российские правоведы XVIII–XX веков: Очерки жизни и творчество* Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, Русское юридическое наследие, 2-я издания.
- ZSEMLYE János (2015): *Interjú Pavel Prjanyikov és Borodkin professzor közt*. Megjelent: 2007 szeptember 28 –án a Russzkaja Zsizny c. lapban. *Tortenelemcikkek.hu*, 2015. március 24. Online: <http://tortenelemcikkek.hu/node/418>

ABSTRACT

The Main Directions of Russian Penal Policy and Prison Affairs between 1497-1960

Zsolt ANDRÉKÓ, Judit FORGÁCS

„Historia est magistra vitae”, history is the teacher of life, says the old Roman saying. If we take a closer look at the social laws behind these words, we will inevitably be faced with the fact that the principles and solutions that emerged throughout history have not changed in character. That is why it is a mistake if, ignoring this, any power takes them out, dusts them off and interprets them in accordance with the current policy and tries to interpret them with positive content. The evolution of the Russian penal policy provides plenty of examples of this, some of which we present in the light of the codification events of a typical period, the deformation of legal systems based on inadequate dogmatic foundations.

Keywords: *Russian criminal policy, Russian prison case, penology, Gulag, education*